

KOZAN MUTASARRIF-I ESBAKI MUSA KAZIM'IN KİTAPLARI-I

Nebahat GÖÇERİ¹

ÖZET

Bu makalenin konusu olan Musa Kazım isim benzerliğinden dolayı başkaları ile, en çok da Erzurumlu Şeyhülislam Musa Kazım ile karıştırılmaktadır. Kaynaklarda biyografisi hakkında çok az bilgi vardır. Musa Kazım Galatasaray Lisesi Fransızca Bölümü'nden mezun olmuştur. Kastamonu ve Ankara idadilerinde muallimlik yapmıştır. Kozan'da mutasarrıf olarak çalışmıştır. Ana kaynaklara ulaşarak Musa Kazım'ın kitap ve makalelerini tespit ettik. Musa Kazım'ın altı tane basılı kitabı vardır. Bazı kitapları çeşitli nedenlerle basılmamıştır. Basılı makaleleri ise Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası (TOEM)'nda yayımlanmıştır. Musa Kazım'ın ana ilgi alanı tarih felsefesidir. Ancak psikoloji ve pedagoji konularıyla da bir muallim olarak zaruret sonucu ilgilenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Musa Kazım, tarih felsefesi, pedagoji ilmi, muallim, mutasarrıf.

MUSA KAZIM'S BOOKS WHO FORMER KOZAN GOVERNOR-I

ABSTRACT

The subject of this article, Moses Kazım, is confused with others because of the similarity name. He is confused with Şeyhülislam Musa Kazım of Erzurum. Little is known about his biography. He graduated from the Galatasaray High School French Department. He taught at Kastamonu and Ankara high schools, He worked as a governor in Kozan. We have identified the books and articles. Musa Kazım has six printed books. Some of his books not printed for various reasons. His printed articles were published in the Journal of the History of the Ottoman Empire (TOEM). Musa Kazım's main interest is History Philosophy. However, he was interested in psychology and pedagogy as a result of necessity.

Key Words: Musa Kazım, philosophy of history, pedagogy, governor, teacher.

¹ Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Doç. Dr. nebahatgoceri@yahoo.com

GİRİŞ

“Musa Kazım” İslam dünyasında birleşik olarak sıkça kullanılan bir isimdir. “Musa Kazım” ismi peygamberimiz Hz. Muhammed’in amcası oğlu ve damadı, dördüncü halife/ birinci imam Hz. Ali’nin soyundan gelen 12 İmam’dan yedincisinin adıdır. Bu yüzden gerek Sünni İslam dünyasında gerek Şii İslam dünyasında ortak olarak kullanılmaktadır. Ancak bu ortak kullanım bazen karışıklıklara yol açmaktadır. “Musa Kazım” ismi Osmanlı tarihine ait bir konu çalışmakta olanlar tarafından bilgi eksikliğinden, bazen özensizlikten, bazen dikkatsizlikten kaynaklanan yanlışlıklara kurban olmaktadır.

Bizim bu makalemize konu olan Musa Kazım Kozan Mutasarrıf-ı Esbakı’dır. Galatasaray Lisesi’nin Fransızca bölümünden mezun olan Musa Kazım Kastamonu İdadisi’nde, Ankara İdadisi’nde muallimlik ve mektep müdürlüğü yapmıştır. En son idari görevi mutasarrıflık olan Musa Kazım sıklıkla ilahiyat ve tarih araştırması yapanlar tarafından başka Musa Kazım isimli kimselerle karıştırılmaktadır. Bu karışıklık hemen her düzeyde çalışmada görülmektedir. Bunların düzeltilmesi müstakil çalışma konusu olacak kadar çoktur. Amacımız şimdilik bu değildir.

Amacımız Kozan Mutasarrıf-ı Esbakı Musa Kazım’ın kitaplarını tam olarak belirlemek ve kısaca tanıtmaktır. Çalışmalarından öğrendiğimize göre Musa Kazım’ın asıl ilgi alanı Tarih İlmidir. Kitapları içinde Pedagoji İlmi ve Pedagoji Tarihi de vardır. Musa Kazım’ın kitapları (makalelerini daha sonra başka bir makalede inceleyeceğiz) hakkında en doğru bilgiyi vermeyi amaçlıyoruz.

Musa Kazım hakkında elimizde çok az bilgi vardır. Bu küçük bilgi ilk olarak Muallim Cevdet’in bir konferans metninde geçer. İkincisi eğitimci Cavit Binbaşıoğlu’nun Musa Kazım’ın hayatı ve eserleri hakkında verdiği sınırlı bilgidir. Yine de birkaç sayfa kadar tutan en geniş bilgi Binbaşıoğlu’nun iki eserinde birden bulunmaktadır. Bu durumda bilgilerin en geniş Binbaşıoğlu’nun yazdıklarıdır. Kaynaklarda Musa Kazım’ın doğum ve ölüm tarihleri (1858-1919) olarak verilmekle birlikte bu bilgi aynı zamanda şeyhülislam Musa Kazım’ın doğum ve ölüm tarihi olarak kaydedildiğinden bu konuda ihtiyatlı davranmak gerekir. Kısacası elimizdeki bundan başka bilgi yoktur. Bunlar dışında yakın tarihlerde yayınlanan birkaç makale de onun hayatı hakkında hiçbir bilgi vermeden pedagoji ilmine dair yazdığı eserlerini konu almaktadır.

Kozan Mutasarrıf-ı Esbakı Musa Kazım ismini ilk kez Muallim Cevdet'ten duyuyoruz. Muallim Cevdet Darülmualimin'in açılışının 70. Yılı münasebetiyle verdiği bir konferansta Osmanlıda pedagoji dersinin hangi tarihte ve kimler tarafından okutulduğuna temas eder. "Bizde Fenn-i Terbiye ve Usul-ü Tedris kadar yetim kalmış bir şube-yi ilmiyye yoktur. Müslümanlardan, Türklerden çeşitli ilimlere müntesip bir hayli zevat-ı muktedirde gösterilebilirken, Satı Bey devresine kadar bu fenne sâlik ve mektepte gösteren Ayşe Sıdika Hanım, Selim Sabit, Emrullah Efendiler ve Musa Kazım Efendi'den başka pedagoji meraklısı tanımıyoruz." der (Muallim Cevdet, 1918) (Akyüz, 2013). Kastettiği Musa Kazım'ın ise mutasarrıf-ı esbakı olan Musa Kazım Efendi olduğunu açıklar.

Musa Kazım hakkında belki de en doğru bilgiyi Ahmet Şamil Gürer vermektedir. Gürer aslında şeyhülislam olan Musa Kazım Efendi'yi çalışırken yapılan hataları fark etmiştir. "Gelenekle Modernite Arasında Bir Meşrutiyet Şeyhülislamı: Musa Kâzım Efendi (1861-1920)" isimli doktora tezinde şöyle demektedir: "Çeşitli çalışmalarda Musa Kazım Efendi'nin eserleri hakkında sık sık yanlış bilgilere rastlanmakta; aslında ona ait olmayan birtakım eserler Musa Kazım'a aitmiş gibi gösterilmektedir. İlk defa Parmaksızoğlu (1976) ile başlayan bu hatalar zinciri akademik araştırmaların bazılarında da sirayet etmiştir. Aşağıda künyeleri verilen eserlerin hiçbirini dini nitelikli olmadığı gibi, her fırsatta dinî kaynaklara atıfta bulunan Musa Kazım Efendi'nin alıştığımız üslubunu da yansıtmamaktadır. Zaten bu eserlerin çoğu Kozan Mutasarrıfı Musa Kazım Bey adında bir yazara aittir." Gürer Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'ye ait olmayan ancak yanlışlıkla onun kaleminden çıkmış olarak gösterilen eserlerin listesini vermektedir. Mutasarrıf Musa Kazım Efendi'ye ait eserlerin doğru ve tam künyesini veren araştırmacı Şeyhülislam Musa Kazım'ı çalıştırdığından doğal olarak Mutasarrıf Musa Kazım'ın kim olduğu hakkında bilgi vermemiştir. Bizim kanaatimiz de araştırmacı ile aynı yöndedir.

Musa Kazım bazı eserlerinin içinde yazıp basıma hazırladığı iki eserinin de adını verir. Ancak bu eserlerin basılıp basılmadığına dair elimizde bilgi yoktur. Belki basım izni alınmış ancak çeşitli sebeplerden basılamamış olabilir. Kütüphanelerde izine rastlanmadığı için muhtemelen basılmamıştır.

Bir de kütüphanelerde Fransızcadan çeviri ortak isimli bir coğrafya kitabı vardır. Jan Lapidar tarafından yazılmıştır. Çevirenlerden birisi Musa Kazım Efendi'dir. Onu da ileride tartışarak

sonuçlandıracağız. İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nın eski harflerle el yazısıyla tutulan katalog kaydında “Musa Kazım, Eski Kozan'da Mutasarrıf, 1276 (rakam tam okunamıyor)” dört kitabının kaydı vardır. Bu belgede “Muhit-i İdare ve Siyasiyyat, Hükema-yı Cihan ve Talim ve Terbiye Tarihi, İcmal-i Tevârih-i Cihan, Muhtıra-i Rical ve Siyasiyyun” isimli eserlerinin ona ait olduğu belirtilmektedir.

Bu durumda Musa Kazım Efendi'nin çeşitli yayınevlerinden çıkan altı kitabı ve TOEM'de basılan altı makalesi vardır. Bir de çeviri coğrafya kitabı vardır. Mehmed Zeki-Musa Kazım imzasını taşıyan Fransızcadan çeviri coğrafya kitabının iki müterciminden birisi Musa Kazım'dır. Ancak kitabın üzerinde açıklayıcı başka bir ibare yoktur. Biz bu bilgiler ve diğer veriler ışığında Musa Kazım'ın kitaplarını tespit edebilmekteyiz.

1. **Taşra Maârif Memurlarına Mahsûs Rehber-i Tedsîs ve Terbiye** (1310/ 1894), Cilt: I, İstanbul: Kasbar Matbaası.
2. **Taşra Maârif Memurlarına Mahsûs Rehber-i Tedsîs ve Terbiye** (1313/ 1897) Cilt: II, İstanbul: Kasbar Matbaası.
3. **Muhit-i İdare ve Siyâsiyyat** (1325/ 1909), İstanbul: İktbal-i Millet Matbaası.
4. **Muhtıra-i Ricâl u Siyâsiyyûn.** (1326/ 1910) İstanbul: Matbaa-i Amîdi.
5. **Hükema-i Cihân Tâlim ve Terbiye Târîhi,** (1327/ 1911) İstanbul: Uhuvvet Matbaası.
6. **İcmâl-i Tevârih-i Cihân,** (1327/ 1911) İstanbul: Uhuvvet Matbaası.
7. **Devr-i İstibdâd Ahvâli ve Müsebbibleri,** (1327/ 1911) İstanbul: Karabet Matbaası.
8. **Muhtasar Coğrafya-yı Osmanî** (1304/1888), (Çeviri: Mehmed Zeki ile birlikte), Kostantiniyye: Matbaa-i EbuZZiya.

Musa Kazım'ın eserlerinin izini sürerken onun kitapları ve makalelerinin adını bir de “Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası”nda (TOEM) bulduk. Bu mecmuada Musa Kazım “Kozan Mutasarrıf-ı Esbakı” imzasını kullanmaktadır. (Bu mecmuadaki makalelerini ayrıca konu alacağız.) Musa Kazım'ın kitaplarının tam adı Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası'nın kütüphanesine hediye ettiği kitapların kaydından da tespit edilebilmektedir.

Mecmuada verilen bilgiye göre Tarih-i Osmanî Encümeni padişah iradesi ile kurulmuş bir encümandır yani akademik bir kuruldur. Encümen 14 Zilkade sene (1)327 ve 14 Teşrin-i Sani sene

(13)32’inde irade-i seniyye ile kurulmuştur. “İfade-i Meram”, (Tarih-i osmani encümeni, 1339/1911, s. 1-3)

Tarih-i Osmanî Encümeni’nde iki tür üyelik vardır. Mecmuada çalışanların bir kısmı daimi üye (aza-yı daime), diğerleri yardımcı üye (aza-yı muavine)dir. Daimi üyeler 11 kişidir. Yardımcı üyeler ise 20 kişidir. Bu 20 kişilik kadro içinde “Musa Kazım Efendi: Kozan Mutasarıf-ı Esbaki” ifadesi yer almaktadır. (Tarih-i osmani encümeni, 1339/1911, s. 8) Böylece onun eserlerinin Musa Kazım adını taşıyan başka kişilere nispet edilmesi şeklindeki hatanın düzeltilmesi mümkün olabilecektir.

Musa Kazım Efendi’nin Kitapları

1. Taşra Maârif Memurlarına Mahsûs **Rehber-i Tedrîs ve Terbiye**. (1310/1894) İstanbul: Kasbar Matbaası.

2. Taşra Maârif Memurlarına Mahsûs **Rehber-i Tedrîs ve Terbiye**. (1313/1897) İstanbul: Kasbar Matbaası.

Musa Kazım’ın kısaca “Rehber-i Tedris ve Terbiye” adıyla bildiğimiz bu kitabı onun Ankara İdadi Mektebi’nde Müdür olarak görev yaptığı dönemde yazılmıştır. Musa Kazım bir taraftan idadide müdürlük yaparken diğer taraftan Ankara Darülmuallimin’inde de ders vermiştir. Orada verdiği dersleri iki küçük ciltte yazmıştır. Eserin birinci kısmı 1310/1894’te yayınlanan 32 sayfalık bir kitaptır. Eserin ikinci cildi 1313/1897 tarihinde yayınlanan 66 sayfalık bir kitaptır. Ülkemizde üzerinde en çok çalışılan ve en çok başka Musa Kazım Efendilere nisbet edilen eser budur.

Musa Kazım “Rehber-i Tedris ve Terbiye”nin birinci cildinin önsözünde eseri niçin yazdığını açıklar. Musa Kazım muallim sıfatıyla Ankara Darülmuallimin’inde ders vermektir. Okuttuğu dersleri kendi inceleme ve tecrübelerine dayanarak derleyip toparlayıp düzene koymuştur. Bu dersleri mektep müdürleri ve muallimlerinin irfan nazarlarına sunmak istemiştir. Musa Kazım eserde birtakım eksiklikler olduğunu belirtir. Ancak yine de çalışmasının kendisinden sonra yazılacak muteber eserler için bir mukaddime (giriş) niteliğinde olduğunu söyler. Eserini “tedris ve terbiye”ye giriş niteliği taşıdığı için bastırmak ve yaymak mecburiyetinde kalmıştır. Okuyuculardan eserdeki hataları kendisinin iyi niyetini gözeterek müsamaha ile karşılamasını diler. Eserinde bir takım “şive hataları” yani ifade bozuklukları olduğunu da belirtir. “Şive bozuklukları” ifadesi ile neyi kastettiğini ise daha sonraları yazdığı “Devr-i İstibdat Ahvali ve

Müsebbibleri” isimli eserinde açıklar. “şive hataları”ndan kastının “ifade hürriyetinin ya çok kısıtlı olması, hatta hiç olmaması” anlamına geldiğini açıklar. İstibdad dönemin baskıcı siyasal yapısından bahisle o dönem istediği gibi özgür olmadığını, özgürce yazıp konuşmadığını söyler.

Rehber-i Tedris ve Terbiye isimli eserin birinci kısmı/ cildi on iki dersten oluşmaktadır. Bu konular sırasıyla 1) ifade-i mahsusa 2) tahsil-i hususi 3) ciddiyet 4) ahlak ve tavır ve hareket 5) cehd ve dikkat 6) şakirdan velileriyle münasebatda bulunmak 7) ilim ve vakar 8) mükafat ve mücazat 9) şakirdanı teşhis etmek 10) şakirdana tahsili sevdirmek 11) mekteb 12) hıfzıssıhha-i şakirdan başlıklarını taşımaktadır.

Rehber-i Tedris ve Terbiye isimli eserin ikinci kısmı/cildi giriş kısmı “iftitah-ı kelam” hariç on üç dersten oluşur. Bu konular sırasıyla 1) kuvva-yı müstahsileden akıl 2) kuvva-yı müstahsileden vicdan 3) kuvva-yı müstahsileden ihsas 4) kuvva-yı müstahsileden dikkat 5) kuvva-yı müstahsileden intizam ve tamim 6) kuvva-yı müstahsileden hâkime ve taakkul 7) kuvva-yı müstahfizeden hafıza 8) kuvva-yı müstahfizeden iştirak-i tasavvurat 9) kuvva-yı müstahfizeden hayal başlıklarından oluşmaktadır. Onuncu ders olması gereken konuya kitapta numara konulmamıştır ama “kavaid-i tedrisiyye” başlığını taşımaktadır. Onbirinci ders olması gereken konu kitapta yoktur. Ondan sonraki diğer iki konu 12) meslek 13) pedagoji tarihi adını taşımaktadır.

Rehber-i Tedris ve Terbiye isimli kitabın ilk cildinin sonunda bir “zeyl” (ek, ilave) bulunur. Bu zeyl Fransızcadan Osmanlıcaya karşılıkları verilen pedagoji terimlerine ait yaklaşık beş buçuk sayfalık bir ektir. Daha sonra baskı hatalarını düzelten iki sayfalık “hata-savab cedveli” (doğru-yanlış cetveli) yer almaktadır.

Musa Kazım Rehber-i Tedris ve Terbiye’nin ikinci kısmında/ cildinde “iftitah-ı kelam” yani “giriş” kısmında Pedagoji İlmi’nin tanımını verir. Avrupa’da, özellikle de Almanya ve Fransa Darülmualliminlerinde “pedagoji” adıyla bir bilim okutulmaktadır. Pedagoji İlmi onun tanımına göre “usûl-ü talim ve terbiye-i etfal demek”tir. Pedagoji pek eski bir ilim ise de kanunları ve kaideleri çok sonra toplanıp düzenlenmiştir. Böylece en muteber ilimler ve fenler arasına girmiştir.

Musa Kazım zaman içinde Psikoloji denen bilim dalının ortaya çıktığını belirtir. Psikoloji bilginleri muallim olarak istihdam

olunmuştur. En sonunda Psikoloji biliminden Pedagoji bilimi gelişmiştir. Muallim olacak kimselerin önce Psikoloji bilimini, ardından Pedagoji bilimini öğrenmeye başlaması gerekir. Darülmualiminlerde Psikoloji bilimi için ayrıca vakit ayırmak mümkün olamayacaktır. Bu yüzden Pedagoji bilimine bir “giriş” (mukaddime) olmak üzere Psikoloji biliminin birkaç önemli konusunu okutulması gerekir. Musa Kazım bu bölümde devrinin Psikoloji anlayışına dayalı olarak bazı temel konuları anlatır.

Musa Kazım “ilm-i talim ve terbiye” dediği ilim dalının üç ilim dalından çıktığını söyler. Daha sonra düzenlenen bu ilim dalları şunlardır: 1) ilm-i hıfz-ı sıhhat, 2) ilm-i ahlak ve 3) ilm-i ahval-i ruh yani (Psikoloji) bilimidir. Pedagoji bu ilimlerin kaide ve kanunlarından oluşturulan geniş bir ilimdir. Musa Kazım bundan dolayı bu üç ilme dair ne kadar kitap, kitapçık basılıp yayınladıysa maarifle ilgilenenlerin onları tedarik etmesini ve iyice benimseyip özümsemesini tavsiye eder. Böylece muallimlik mesleğine ait konularda iyi derecede donanımlı olunacağını söyler. Bunun için özellikle gayret edilmesini temenni ettiğini belirtir. (Musa Kazım, Taşra maarif memurlarına mahsus rehber-i tedris ve terbiye, 1310/1894, s. 6)

Musa Kazım “Rehberi Tedris ve Terbiye” isimli kitabının ikinci cildinde “iki sene zarfında farklı, değişik surette okutulan derslerin muallim ve talim ve terbiye mütehasıslarına mükemmel bir rehber olamayacağı açık (bedihi) bulunduğundan bütün meslektaşlarına bir yadigâr-ı acizane olmak üzere tertip ettiği “Fasl-ı İlm-i Talim ve Terbiye” kitabının bir an evvel basılmasına ve yayılmasına teşebbüs edileceğini” söylemektedir. Bu kitap eğer yeni bir kitap değilse veyahut daha sonra basım aşamasında isim değişikliği yapıldıysa “Hükemayı Cihan” isimli kitabıdır. Musa Kazım “Rehber-i Tedris ve Terbiye” isimli kitabını yazdığı anda “Ankara idadisi müdürü” imzasını kullanmıştır. “Hükema-yı Cihan”da ise “Kozan mutasarrıf-ı esbaki” imzasını kullanmıştır. Musa Kazım “Rehberi Tedris ve Terbiye”nin ikinci cildini (1313/1897) yılında bastırılmıştır. İkinci cildin on üçüncü konusunun başlığı “Pedagoji Tarihi”dir. Musa Kazım bu bölümde Pedagoji Tarihi’nin kısa bir özetini yapar. Musa Kazım okuyucularına bu bölümde daha geniş ölçekli bir Pedagoji Tarihi kitabı hazırladığı bilgisini verir. Hazırladığı yeni kitapta Pedagoji İlmî’ne emek vermiş yazarları ve eserlerini tanıttığını söyler. “Rehberi Tedris ve Terbiye”de ismi geçen pedagoglular ve eserleri daha sonraki tarihte yayınlanan (1327/1911) “Hükema-yı Cihan”da geniş ölçekli olarak yazılmıştır. “Hükema-yı

Cihan"ın önsözünde eserini 13-14 sene evvel basıma hazırladığını ancak basımı için yeni fırsat bulabildiğini söyler. Musa Kazım'ın verdiği bu tarih "Rehber-i Tedris ve Terbiye" kitabının ikinci cildinin basım tarihine denk düşer. Bu şekli ile "Rehber-i Tedris ve Terbiye"nin ikinci cildinin on üçüncü bölümü olan "Pedagoji Tarihi"nin genişletilmiş biçimi "Hükema-yı Cihan"dır. Ne var ki "Rehber-i Tedris ve Terbiye" isimli kitabını yazdığında henüz mutasarrıflık görevinde değildir, idadi müdürüdür. Bu yüzden imzasını da böyle atmıştır. Bu da daha sonraki dönemlerde onun eserlerini çalışanların bu eseri şeyhülislam Musa Kazım'a nispet etmesine neden olmuştur.

1. Muhit-i İdare ve Siyâsiyyat (1325) İstanbul: İkbâl-i Millet Matbaası.

Kitabın kapağında "Müellifi: Kozan Mutasarrıf-ı Esbakı Musa Kazım" imzası vardır. Kitabın dış kapağında "Birinci Kısım" olduğu yazmaktadır. 23 sayfalık küçük bir kitapçıktır. İç sayfasında "1-Kısım Mebâhis" başlığı altında konu başlığı olarak şu bilgilere yer verilmektedir:

"Mukaddime. Osmanlı devletinin teşkili. Meşahir. Teşkilatı. Düvel-i munkarız ve düvel-i müteessise. Devlet-i sülûse-i muazzama-i İslamiyye. Hükûmat-ı sagire-i İslamiyye. Hükümet-i ruhaniyye ve hükümet-i cismaniyye münazaatı. İki dâhi-i siyasi. Hükümranlık terakkiyatı. Zeval-i ümera. Avrupa'da zorba ocakları. İngiltere parlamentosu. Fransa mecalisi. Mücahid-i goyum. Cumhuriyetlerin mücadelesi. Garb imparatorluğu. Kiral Döni'nin muvaffakiyatı ve imarâtı. Fransa'da adliye ve maarif islahatı. Su-i şöhret kazanan nisvan" başlıkları yer almaktadır. Kitabın son sayfası olan 24'üncü sayfasında "hata-savab cedveli" bulunmaktadır.

Kitabın ilk başlığı "1-Ahval-i Dahiliyye" adını taşımaktadır. Birinci sayfadan itibaren 10'uncu sayfaya kadar dokuz sayfalık bir bölümdür. Kitabın ikinci başlığı "2-Ahval-i İslamiyye" adını taşımaktadır. 10'uncu sayfadan 14'üncü sayfanın sonuna kadarki bölümdür. Kitabın üçüncü başlığı "3-Ahval-i Hristiyanıyye" başlığını taşımaktadır. 15'inci sayfadan 23'üncü sayfaya kadardır. Kitap burada bitmektedir. Son sayfada (sayfa 24) "hata-savab cedveli yani yanlış-doğru cetveli bulunmaktadır.)

"Muhit-i İdare ve Siyasiyyat" isimli bu küçük kitapçığın başında bir sayfalık bir "mukaddime" yer almaktadır. Musa Kazım eserin mukaddimesinde şu bilgileri vermektedir. Bu bilgiye göre Musa

Kazım “Külliyat-ı İdare ve Siyasiyyat” ismiyle otuz ciltten oluşan bir eser yazmıştır. Ancak eserin basımı o dönem kolay olmamıştır. Bu nedenle vatandaşlarımıza naçizane bir hizmet olmak üzere adı geçen eserin her bir kısmını son derece kısaltarak (tenkis) ve özetlemek (telhis) yoluna gitmiştir. Eseri kitapçık (risale) tarzına koyarak basmıştır. Her bir kitapçık Osmanlı padişahlarından her birinin devri saltanatını içerecektir. Her bir padişahın yönetimde bulunduğu dönemde tüm dünyada olup biten idare ve siyaset alanında neler olduğunu dair toplu sunacaktır. Eser okuyuculara bu konularda genel bir fikir vermek niyetiyle kaleme alınmıştır. Böylece her bir Osmanlı padişahının döneminde Avrupa, Asya, Afrika, Amerika ve Avustralya kıtalarında ortaya çıkan idare ve siyasetle ilgili vakalar ve hadiseler kadın-erkek herkese anlatılmaya çalışılacaktır. Yazarının eseri yazmadaki amacı dünyada olup biten olayları bizim Osmanlı padişahlarının saltanatı zamanlarına kıyas ederek gençlerimize bir “siyasi cüzdan” hazırlamaktır. Kitapçık hep “idare ve siyaset” üzerinden anlatılacaktır. Bunlar çoğunlukla ziraat, ticaret, sanat, askerlik, maarif, nafia, maliye ve diğer meselelerle ilgili olacaktır. Yeri geldikçe bu medeniyet şubelerine dair bilgiler verilecektir. Musa Kazım bu eserinin kamuoyu tarafından rağbet göreceğini ummaktadır. Bunun için her Perşembe günü bir Osmanlı padişahının zamanındaki olayları anlatmak yoluna gitmiştir.

Bu bilgilere göre aslında “Külliyat-ı İdare ve Siyasiyyat” isimli otuz ciltlik çalışmanın ilk kitapçığı “Muhit-i İdare ve Siyasiyyat” adıyla yayınlanmıştır. Hatta “muhit” ibaresi küçük bir başlıktır. Asıl isim “İdare ve Siyasiyyat”tır. Ancak daha sonra basılması düşünülen kitapçıklar basılamamış olmalıdır ki kütüphanelerde izine rastlanamamaktadır. (Musa Kazım, Muhit-i idare ve siyâsiyyat, 1325/1909, s. 3)

Dikkatli bakılırsa Musa Kazım’ın eserlerinin hep bir diğeri okumak için hazırlık özelliği taşıdığı anlaşılır. Zaten o da böyle bir iç düzenleme ile kitaplarını hazırladığını eserlerinde açıkça söylemektedir. Musa Kazım’ın bu eseri üç ana başlık altında gruplandırılarak anlatılmaktadır. Bunlar ahval-i dahiliyye, ahval-i islamiyye ve ahval-i gayri müslime veya hristiyanıyye başlıkları altında verilen bilgilerden oluşmaktadır.

Muhit-i İdare ve Siyasiyyat isimli kitapçığın “ahval-i dahiliyye” isimli kısmının sırasıyla Osmanlı padişahlarının dönemini anlatmayı planlamıştır. Musa Kazım eserin otuz ciltlik eserin özeti olduğunu söylerken niçin otuz cilt olarak tertip edildiğini sorusunun

cevabını aramamız gerekmektedir. Musa Kazım'ın kitabı bastığı döneme kadar otuz Osmanlı padişahı saltanat sürmüştür (1325/1909). Otuzuncusu sultan II. Abdülhamid'dir. Ondan sonra ise II. Meşrutiyet ilan edilmiştir. (1908). O yüzden gerek kitap gerek kitapçık otuz ciltten oluşmaktadır. İlk hazırlanan kitapçıkta Osman Gazi dönemi anlatılmaktadır. "Ahval-i dahiliye" ibaresi Osmanlı ülkesini ve Osmanlı padişahının dönemini işaret etmektedir. "Ahval-i İslamiyye" ibaresi altında ise Osman Gazi'nin saltanatı döneminde İslam dünyasının diğer bölgelerinde hangi idari ve siyasi olayların ortaya çıktığını anlatmaktadır. "Ahval-i Hristiyanıyye" ibaresi ise Osman Gazi'nin saltanatı zamanında Hristiyan dünyasında hangi idari ve siyasi olayların ortaya çıktığını anlatmakta, vak'aların ve hadiselerin tarihlerini vermektedir.

Musa Kazım'ın sadece bu eseri değil, tarih ilmini konu alan diğer eserlerine dikkatle başlıklar koyarak grupladığı anlaşılmaktadır. Ahval-i dahiliye adıyla otuz Osmanlı padişahını anlattığı bölüm diğer kitaplarındaki tertip mantığına da uygundur.

2. İcmâl-i Tevârih-i Cihân, (1327) İstanbul: Uhuvvet Matbaası.

Kitabın kapağında "Müellifi: Kozan Mutasarrıfı Esbak-ı Musa Kazım" ibaresi bulunmaktadır. Kitabın kapağında gene reklam gibi, damga gibi küçük harflerle basılmış "Beş dakikada zabt u hıfz edilmek üzere üç levhayı müştemil bil-cümle mil el ve akvamın yedi bin senelik tarihidir." ibaresi bulunmaktadır. Toplam 48 sayfalık küçük bir kitapçıktır. "Miftah" başlığı altında kitabın yaklaşık bir buçuk sayfa kadar bir açış bölümü vardır. "Miftah" başlığı altında şu açıklama yapılmaktadır: "

Hız. Âdem'in yaratılışından bugüne kadar yetmiş kurun/ karn geçti. Bir kurun yüz senedir. Şu halde dünyanın yaradılışı yedi bin sene hesap ediliyor. Bu hesap kısa ve yazıya geçirilmiştir (mazbut). Tarih yazanlar ve jeoloji (tabakat-i ilmiyye) ile uğraşanlar kâinatın oluşumu için türlü türlü rakamlar göstermektedirler. Bazen kurun yerine asır kullanılır. Yedi bin senelik vak'alar "İcmal-i Tevârih-i Cihân" adıyla bir cüzdana toplandı ve özetlendi. Birinci ve ikinci levhaları yirmi beşer, üçüncü levha yirmi asırdan/ kurundan ibaretdir. Her asırda husule gelen vakalar dört köşe/ kutucuk içine alındı. Her bir kutucuğa bir numera konuldu. Üçüncü levhada çift rakamlar kullanıldı. Sağdaki rakamlar asırların sırasını gösterir. Soldakiler Hazreti İsa'nın doğumundan bugüne kadar geçen kurunu gösterir. Çünkü Hz. İsa'nın doğumu tarihçe büyük bir önem taşır. Hatta bundan dolayıdır ki bil-umum vak'alar tarihçe üç devre taksim edilmiştir. Elli

asırlık, başka bir deyişle, beş bin senelik vak'alara "kurun-u ula" denir. Hz. İsa'nın miladından Roma hükümetinin çöküşüne kadar sekiz asırlık yani sekiz yüz senelik olan devre "kurun-u vasati" denir. Son bin iki yüz senelik hadiseler de "kurun-u uhra" adı verilmiştir. Her lisan üzere yazılan bütün tarih kitaplarına müracaat edilirse böyle bir taksime tesadüf edilir. (Musa Kazım, İcmal-i tevârih-i cihan, 1327/1911, s. 2) Bu taksim zihne karışıklık verir. Tarih ilminin tahsil ve tedrisini güç gösterir. Musa Kazım kendisinin kabul ettiği bu taksimin hafızada tutulmasının kolay ve kalabalık harflerden soyutlanmış, temizlenmiş olduğunu söyler. Der ki "işbu icmali okuyanlar bir iki saat zarfında cihan hadiselerine vâkıf olmuş olur. Daha doğrusu Musa Kazım'ın icmali bir tarih felsefesi, idare bilimi mecmuası, kısacası herkese faydalı bir muhtıradır. İcmalin toplam yapısı üç levha ve üç beyannameden oluşmaktadır.

Bundan sonra "Birinci İzahname" ana başlığı altında "Edvar-ı Kadime" (sayfa 3-6) adlı bir bölüm gelir. Ondan sonraki sayfadan itibaren kitapçığın geri kalanı çerçeve içine alınmış kutucuklardan oluşur. "Edvar-ı kadime levhası" başlığı taşıyan bu bölümde kutucuklar içine yerleştirilmiş bilgi notları bulunur. Bu kutucuklara birer de numara verilmiştir. Kutucuklar sıra sayılı olarak devam etmektedir. Levhanın altındaki ibarede "Her hane yüz senelik vukuatı şamdır." İfadesi yer alır. Yine bir başka ibarede "iki bin beş yüz senelik vukuat" ibaresi bulunmaktadır. İlk levha 25'inci kutucukta bitmektedir. (Musa Kazım, İcmal-i tevârih-i cihan, 1327/1911, s. 11)

"İkinci İzahname" başlığı altında alt başlık olarak "Edvar-ı Vasatiyye" yer almaktadır. İkinci levhada 11'inci sayfadan 22'inci sayfaya kadar genişçe bir bölüm yer almaktadır. 23'üncü sayfadan itibaren yine kutucuklar içinde bilgi verilmektedir. Bu kutucuklar içinde de yine ilk levhada olduğu gibi "her hane yüz senelik vukuatı şamdır." Yine "iki bin beş yüz senelik vukuat" ibaresi bulunmaktadır. "Edvar-ı vasatiyye levhası" 26'ıncı kutucukla başlayıp 50'inci kutucukla bitmektedir. (Musa Kazım, İcmal-i tevârih-i cihan, 1327/1911, s. 23)

"Üçüncü İzahname" başlığı altında alt başlık olarak "Edvar-ı Ahire" alt başlığı yer almaktadır. (Musa Kazım, İcmal-i tevârih-i cihan, 1327/1911, s. 28) Üçüncü levhada 28'inci sayfadan 43'ncü sayfaya kadar geniş bir açıklama bulunmaktadır. Bundan sonra başlayan "edvar-ı ahire levhası" 51'inci kutucuktan başlayıp 48'inci sayfada 70'inci kutucuk ile bitmektedir. Son kutucuktan sonra "İnkılab-ı kebir-i Osmanî" ibaresi yani II. Meşrutiyet'in ilan edildiği

tarih yer almaktadır. Kitapçık burada sona ermektedir. (Musa Kazım, İcmal-i tevârih-i cihan, 1327/1911, s. 48) Bu eserin de kendi içinde tarihi konuları gruplayarak anlattığı anlaşılmaktadır.

Bu şekilde bakıldığında kitapçık Muhtıra-i Ricâl ve Siyasiyyun isimli kitabın küçültülmüş ve daha da basitleştirilmiş bir şeklidir. Kitabın 1) edvar-ı kadime 2) edvar-ı vasatiyye 3) edvar-ı ahire biçimindeki iç düzeni de diğer kitaplarındaki düzenlemeye uygundur.

3. Muhtıra-i Ricâl ve Siyâsiyyûn. İstanbul: Matbaa-i Amîdi. 1326.

Musa Kazım'ın Muhtıra-i Ricâl ve Siyâsiyyûn isimli bu eseri Kütübhan-e Âmed'den çıkmıştır. Kapağında “Müellifi: Kozan Mutasarrıf-ı Esbaki Musa Kazım” ifadesi bulunmaktadır. Eser toplam 546 sayfadır. Eser “Mukaddime” ile başlamaktadır. (Musa Kazım, Muhtıra-i ricâl u siyasiyyun, 1326/1910, s. 2) “İlm-i tarih beşeriyetin yalnız 6910 senelik vakalarını ihata edebiliyor. Hazret-i Âdemden önce vukua gelen değişiklikler (tahavvûlat), bozulmalar (tağyirat) ve ilerlemeler (tekamûlat) kimse tarafından tam bir doğruluk ile bilinemez. Onları bilmek şöyle dursun yaratılış ile Hz. Âdem'in dünyaya atılması, düşürülmesi dahi türlü türlü rakamlara tesadüf edilir. Musa Kazım kendisinin milattan önce olan beş bin seneyi küsursüz olarak kabul ettiğini söylemektedir. “Tarih elifbası” adlı eserin içeriğini takip ettiğini söylemektedir. Dırız ile Levi ve Buveyh başlıca kaynaklarıdır.” demektedir.

Musa Kazım Muhtıra-i Ricâl ve Siyasiyyun isimli eserini anlatırken şöyle demektedir. “Asırların ve zamanın belirlenmesi ve sayılmasında bu muhtıraya müracaat edilecektir. Bununla beraber geçen sene bastırılan ve Uhuvvet Kütübhanesi tarafından satışa sunulan Tevârih-i Cihan isimli eserin girişinde her daim göz gezdirmek ve kavimlerin tarihini o kitapçıkta beş dakikada gözden geçirmek (nazar-ı em'ân) mümkün olabilecektir. (Musa Kazım, Muhtıra-i ricâl u siyasiyyun, 1326/1910, s. 17) Bu iş idari bilimler ve siyaset erbabıyla mekteplere devam edenler için mühim bir meşgaledir.” demektedir. Dolayısıyla Musa Kazım Efendi'nin eserleri hep bir diğer eserini okumak için hazırlık özelliği taşımaktadır. Zaten o böyle bir iç düzenleme ile kitaplarını hazırladığını eserlerinde açıkça söylemektedir. Bu durumda İcmal-i Tevârih-i Cihan isimli eser Muhtıra-i Ricâl ve Siyasiyyun'un bir özetidir. Ama aynı zamanda Muhit-i İdare ve Siyasiyyat isimli eser de bu iki eserle ilgilidir.

Muhtıra-i Rical ve Siyasiyyun isimli eser 6910 senelik vakaları dört mebhasa (bölüm) ayırmıştır. **Birinci mebhas** âlemin yaratılışından başlayacak ve 4200 senelik vakaları içine alacaktır. **İkinci mebhas** sekiz yüz senelik hadiseleri içerecek olup bu bölümde anlatılacak hadiselerin ne zaman, hangi tarihte meydana geldiği tarihçe mazbut olmasına dayanarak bu rakamları/ tarihlerin asırları ve seneleri takip edilecektir (Musa Kazım, Muhtıra-i ricâl u siyasiyyun, 1326/1910, s. 2). **Üçüncü mebhas** Hz. İsa'nın miladı ile Hz. Muhammed'in hicreti arasındaki altı yüz yirmi iki seneyi içermektedir. **Dördüncü mebhas** da hicret ile Osmanlı devletinin ortaya çıkışı olan seneden başlayarak hadiseleri içerecektir. Bu bölüm altı yüz yetmiş yedi seneyi içermektedir. Osmanlı devletinin kuruluş tarihi olan 1299 ile 1910 seneleri arasında cereyan eden 611 senelik vakaları ve durumları her padişahın zaman-ı saltanatına göre bu bölümün konusu olacaktır. Bu konular ayrı bir bölüm teşkil edecektir. Bu bölümlemeden bir topluca fikir oluşturmak, 6910 senelik vakaları anlatmak için yapılan düzenlemeye bakılmasını istemektedir. Musa Kazım burada zikri geçen tarihlere dair toplama ve çıkarma işlemleri yaparak bir tarih bulmaktadır. Buradan hareketle de kitabın içeriğini düzenlemektedir.

Musa Kazım'ın hesaplamasına göre 6.910 yıllık insanlık tarihinin 4.200 senesi peygamberler devrini (ahval-i enbiya) ve eski kavimlerin mitolojilerini (esatir-i akvam) içine almaktadır. Bunun sadece 800 senesi kayda geçirilmiş yazılı tarihtir. Bunların toplamı 5.000 senedir. Bunlar Hz. İsa'nın doğumundan önce olan vukuattır. Hz. İsa'nın doğumundan Hz. Muhammed'in hicretine kadar geçen süre 622 senedir. Bu milat ile hicret arasında geçen müddettir. 677 sene ise Hz. Muhammed'in hicretinden Osmanlı devletinin ortaya çıktığı zamana kadar geçen süredir. 611 sene ise Osmanlı devletinin ortaya çıkışından 1910 miladi senesine kadar geçen müddettir. Bu da toplam 5.000 yıl etmektedir. Kitabın yazıldığı tarih olan 1910 senesi de buna ilave edilince 6.910 yekün tutmaktadır. Musa Kazım kitabında işte bu zaman dilimini özetlemektedir. (Musa Kazım, Muhtıra-i ricâl u siyasiyyun, 1326/1910, s. 3)

Onun bu hesabına göre “Tarihi devirlerin 4.200 senesi meçhuldür. 2.710 senesi malumdur. Çin ve Hint tarihçilerine göre ise âlemin yaratılışı sekiz-on bin seneyi aşkındır. Her kavmin de kendine göre bir takvimi vardır. Musa Kazım “efrencî takvimini” yani Batı toplumunda kullanılan takvimi kitabında esas kabul etmiştir. Arap takviminin seneleri de önemi nedeniyle gözden uzak tutmayacağını belirtmektedir. Adına “muhtıra” dediği bu kitabın her sene

çıkartılacağını belirtmektedir. Her sene yeni baskısı için ilaveler yapılacaktır. Bu ilavede vaka ve hadiselerin neler olacağına da çok itina edilecektir demektir. (Musa Kazım, Muhtıra-i ricâl u siyasiyyun, 1326/1910, s. 4)

4. Hükema-i Cihân Tâlim ve Terbiye Târihi, (1327/ 1911) İstanbul: Uhuvvet Matbaası. Eser toplam 84 şu kadar sayfadır:

Musa Kazım'ın "Hükema-yı Cihan Talim ve Terbiye Tarihi" isimli kitabının kapağında "Kozan Mutasarrıf-ı Esbakı" ifadesi yer almaktadır. Eserin Fransızca adı "Les philosophes du monde et l'histoire de la pedagogie" da kapak içinde yer almaktadır. Eserin tanıtım kısmında âlemin yaratılışından zamanımıza kadar gelen fikirleri, felsefi değerlendirmeleri ve insan fikrinin ilerlemesi ile yaygınlaşan ve gelişen eğitim- öğretim düşüncesi (maarif hakkında genel bir fikir vereceğini belirtmektedir. Eserde özel olarak fikirlerin aydınlatılmasına, davranışların onaylanmasına, çocukların terbiyelerine daha geniş bir bakış açısıyla bakılacaktır. Bütün kadınlar için de gayet faydalı bir eser olacaktır. Eserin tanıtım kısmında kadınların özel olarak zikredilmesi hemen hiç rastlamadığımız bir durumdur. Musa Kazım'ın kadınların felsefi ve entelektüel eğitimine önem verdiği anlaşılmaktadır. Kitabın ilerleyen bölümlerinde kadın eğitimcileri ve kadın eğitimine dair fikir serd edenlerin ayrıntılı olarak anlatıldığı görülür.

Kitapta yaklaşık bir sayfalık önsöz vardır. Önsözde 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet ile hükümet idaresinin değiştiğini hatırlatır. Bu yeni idare tarzına göre yeni eserler yayınlamaya girişiminin doğru olduğunu ifade eder. Milletlerin hayatının milli eğitime bağlı olduğunu vurgular. Musa Kazım II. Meşrutiyet'in getirdiği anayasal değişikliklerin nimetlerden hakkıyla yararlanabilmek gerektiğini vurgular. Bunun için kanunlar ve yönetmelikler yapmaktan önce "genel eğitim" metotlarımızda büyük bir devrim yapmak zorunda olduğumuzu belirtir. "Eğitim" kavramından şunu anlamaktadır: "Eğitim demek bir milleti idare şekline göre kamu yararını sağlamak için davet etmektir. Ülkemizde fikren, cismen, ahlaken yüksek adamlar yetiştirmek demektir."

Musa Kazım II. Meşrutiyet dönemi kavramlarını da kullanır. Osmanlı kardeşlerini kadim milletlerin ve kendi çağındaki devletlerin eğitim-öğretimi hakkında bilgilendirmek için daha önceden yazdığı kitabı artık bastırmaya karar verdiğini açıklamaktadır.

Musa Kazım aslında Hükema-yı Cihan'ı on üç sene önce yazmış, bitirmiştir. Ne var ki basımı 1327/1911'i bulmuştur. Bu tarih Rehber-i Tedris ve Terbiye isimli kitabının ikinci cildinin yayınladığı tarihe (1313/1897) denk düşmektedir. Rehber-i Tedris ve Terbiye isimli kitabının ikinci cildinin on üçüncü bölümünde "Pedagoji Tarihi" başlıklı bir bölüm vardır. Musa Kazım bu bölümde okuyucuya ileride basılmak üzere pedagoji ilmine emek veren pedagoğları ile onların eserlerini basıma hazır hale getirdiğini söylemektedir. Bu durum bize Ankara İdadisi Müdürü Musa Kazım ile Kozan Mutasarrıf-ı Esbakı Musa Kazım'ın aynı kişi olduğunu kesin bir biçimde açıklığa kavuşturmaktadır.

Musa Kazım II. Meşrutiyet döneminin özgürlükçü ortamının eserini basımı için gerekli serbestliği sağladığını hissetmektedir. Eserinin yazılış gayesini açıklarken "Bu aciz eserim sırf eğitim-öğretim bilimine ayrılmış gibi görünüyorsa da asıl maksat Osmanlı unsurlarını felsefe bilimlerine alıştırmaktır" diyor. Bu maksatla yeni yönetim şeklini de hesaba katarak karşılaştırmalar yapmak suretiyle okuyucuların her şeyi bulabileceklerini, bu türlü bir çalışmadan fazlaca fayda edebileceklerini de söylemektedir.

Musa Kazım Hükema-yı Cihan'ın nasıl ortaya çıktığını da anlatmaktadır. Kendisi pedagojiye dair Avrupa'da yazılan bütün eserleri incelemiştir. Kendi araştırmalarının çoğunun da felsefeye yönelik olduğunu söylemektedir. Eserde dünya filozoflarını kronolojik sıra izleyerek anlattığını açıklamaktadır. Böylece felsefe dünyasına bir rağbetin olabileceğini ummaktadır. Kendi eserine benzer eserler yazılmasını veya çevrilmesini ümit etmektedir. Bu tür eserler yoluyla iki yüz yıldır uğradığımız zayıflık ve gördüğümüz aşağılanma ve azarlanmadan kurtulabileceğini söylemektedir. Böylece ilerleme emellerimizi sağlam tutmaya çalışmayı amaçladığını söylemektedir.

Birinci Bölümde İlkçağ ve Orta Çağ eğitim ve öğretimi anlatılmaktadır. Bu bölümde insanlığın ilk zamanları, vahşi kavimlerin özellikleri, Hindistan, İran, Yunanistan, Roma ve Orta Çağ'da Hristiyan Ruhani Cemiyetinin eğitim öğretim özelliklerinden bahsedilmektedir. Musa Kazım'ın konuları anlatırken yaratıcı bir Tanrı kavramını reddetmeden tekâmülü yani evrimci tarih telakkisine yakın durduğu anlaşılmaktadır. Musa Kazım dönemin sosyoloji ve antropoloji biliminin verilerini kullanmaktadır.

İkinci Bölümde Yeni Çağ'ın eğitim ve öğretimi başlığı altında On Altıncı Asır eğitim anlayışına yön veren felsefeciler ve Hristiyan dini grupları ve eğitim-öğretim amaçlı örgütlenmeler

anlatılmaktadır. Üçüncü Bölüm Yeni Çağ'dan sonrası dönemin felsefecilerinin eğitim-öğretime dair görüşlerini anlatmaktadır. Bu bölümde toplam on bir (11) kişinin eğitim anlayışına temas edilmektedir. Dördüncü Bölüm Yeni Çağ'dan sonrası olup on sekizinci yüzyıl felsefeci ve pedagoglarından on ikisini anlatmaktadır. Bu bölümde Fransız İnkılabı'nın eğitim-öğretim üzerindeki etkisinden bahsedilmektedir. Bu bölümün sonunda Musa Kazım "Makbul Eserler" adı verdiği bir bölümde elli beş tane eğitim düşüncesine dair eser ve müellifin adını vermektedir. Kitabın Son bölümünde Ek olarak Medeni Memleketler Eğitimi başlığı altında Fransa, İngiltere, İtalya, Rusya'nın eğitim-öğretim anlayışından bahsedilmekte, en son bir "hülasa" verilmektedir.

5. Devr-i İstibdâd Ahvâli ve Müsebbibleri, İstanbul: Karabet Matbaası. 1327".

Eserin üzerinde sadece "Musa Kazım" imzası bulunmaktadır. Kitabın iç kapağında "1293 senesinden itibaren tarih-i inkılabı değin hükümet-i seniyyenin itihaz etmiş meslek-i elimi ve müsebbiblerin kimler olduğunu ve Ermeni İhtilali'nin sebebini havi gayet müfid bir eserdir." diyen tanıtım cümleleri yer almaktadır. Kitap toplam 80 sayfalık küçük boyutta bir eserdir. Kitabın 1-65 arası nesir olarak yazılmıştır. 66'ncı sayfanı itibaren "Zeyl" başlığı altında "Teşkilat ve Vakayi" alt başlığı ile 1293/1877 senesinden başlanarak her senenin gün ve ayında hangi önemli olayın olduğunu belirten çizelge olarak düzenlenmiş bölüm bulunmaktadır. Bu bölüm 80'inci sayfada 1324/1908 senesinin önemli tarihsel olaylarını belirten gün ve ay çizelgesi ile bitmektedir. Kitabın son iki sayfası basımı yapan yayınevının reklamı yer almaktadır.

Musa Kazım padişah II. Abdülhamid'in cülusunun bir hengâme içinde gerçekleştiğini söyler. 1293 senesinde Kanun-u Esasi ilan edilmiştir. Meclis-i Mebusan teşkil edilmiştir. Meclis devletçe tasvip buyurulmuştur. Meclis-i Mebusan toplanmıştır. Daha sonra devletin başına büyük gaileler gelmiştir. Büyük siyasi olaylar olmuştur. Meclis bir daha toplanamamıştır. İşte bu durum yeni padişahı zor durumda bırakmıştır. Ancak başlangıçta padişahın tecrübesiz olması başkalarının devlet yönetiminde daha çok söz sahibi olmasını sağlamıştır. Bu etkili isimler bu zaman zarfında istibdadın hâkim hale gelmesini sağlamıştır. Hakanı tahttan indirmekle (hal') tehdit etmişlerdir. Padişaha da kurulu düzeni devam ettirmekten başka çare kalmamıştır. Bu hal otuz iki sene sürmüştür. (Musa Kazım, Devr-i istibdâd ahvâli ve müsebbibleri, 1327/1911, s. 4-5) Musa Kazım bu

uzun süren dönemde Dersaadet ve taşra medreselerinde ortaya çıkabilecek tedris ve terbiyeye dair girişimlerin önlendiği kanaatindeyiz. Alanında iyi olan İstanbul müderrisleri bile uygun maaşlarla Dersaadet dışına, başka yerlere gönderilmiştir. Bu ise olumsuz bir icraattır. (Musa Kazım, Devr-i istibdâd ahvâli ve müsebbibleri, 1327/1911, s. 10) İstibdat döneminde insanların fikirleri susturulmuştur. Zekâlar köreltilmiştir. Donanımlı insanların küçük çocukları talim ve terbiye etmekten el çekmek zorunda bırakılmıştır. Musa Kazım'a göre 32 sene boyunca yetişenler insani özelliklerini kaybedecek dereceye gelmiştir. İstibdat devrinde mektep programlarından tarih dersi kaldırılmıştır. Münif Paşa'nın emekleri boşa gitmiştir. Zühdü Paşa ise milli mektepleri içinde bulunduğu durum nedeniyle ruhban mekteplerine benzetirmiş. (Musa Kazım, Devr-i istibdâd ahvâli ve müsebbibleri, 1327/1911, s. 11) O dönem her mektep altı ayda bir teftiş edilmektedir. Bu teftişler yüzünden ilim ve fennin kokusu kalmamıştır. Ezbercilik ve tarif yapabilmek birinci erdem sayılmıştır. Muallimler dersanelerde söz söylemez olmuştur. Söylerlerse görevden derhal el çektirilmektedir. Maarif erkânı o dönem eserler telif etmeye başlamıştır. Yazdıkları kitapları mektep programlarına kabul ettirmişlerdir. Kendileri de bu kitaplar sayesinde servet biriktirmişlerdir. Muteber kitaplar ise zararlı yayın (evrak-ı muzır) sayılmıştır. 1.300 senesinde bir edebiyat tartışması açılmıştır. Birçok süreli yayın çıkarılmıştır. Bazı kitaplar gençler arasında çok meşhur olmuştur. Münif Paşa Fransızca'yı yaymaya ve bu dili bilenleri devlet dairelerine memur olarak almaya çalışmıştır. O dönemde idadi programları geliştirilmiştir. Münif Paşa Hukuk Mektebine felsefe dersi koymuştur. Maarif müdürlerini işinin uzmanı olanlara vermeye gayret etmiştir. Ancak bütün emelleri ve girişimleri sonuçsuz kalmıştır. Kendisinin Türkçeye "Yıldız Böceği" adlı hikâyeyi çevirmeye çalışmaları son bulmuştur. Ali Kemal ve arkadaşları J. J. Rousseau'nun "Mukavele-i Siyasiye" (Toplumsal Sözleşme) eserini çevirmeleri hoş karşılanmamıştır. Bir gece saraya çağrılarak çalışmasını sonlandırması istenmiştir. İstibdat devrinde Gedik Paşa Tiyatrosu yakıtılmış, dönemin kadın ve erkek gayri müslim sanatçılarına baskı yapılmıştır. İnsanlar köşelerine çekilmiştir. İtibarları zedelenen insanlar olmuştur. Pek çok kitap muzır yayın olarak yasaklanmıştır. Kanun yerine emirler geçerli olmuştur. (Musa Kazım, Devr-i istibdâd ahvâli ve müsebbibleri, 1327/1911, s. 13-14) Bu esnada sayısız olumsuz siyasi hadise meydana gelmiştir. Toplumsal yapı ve mali yapı gittikçe bozulmuştur. Huzur kalmamış, emniyet azalmıştır. Giyim kuşamla ilgili çok sayıda düzenleme yapılmıştır. Eline yetki geçiren herkes onu en az padişah kadar

kullanmaya kalkar olmuştur. Devlet memuriyetleri para ve iltimas ile el değiştirmiştir. (Musa Kazım, Devr-i istibdâd ahvâli ve müsebbibleri, 1327/1911, s. 18-19-22). İlginç bir biçimde altı yüz seneden beri yapılmayan nizamât (yönetmelikler) otuz iki sene içinde hazırlanmıştır. Düsturlar, zeyiller, lahikalar dağ gibi yığılmıştır. Bu çalışmaların amacı olarak merkeze para gelmesinin sağlanması olduğu iddia edilmiştir. En küçük bir bayındırlık işi bile nafia nezaretine bırakılmıştır. Bu da suiistimallerin yolunu açmıştır. (Musa Kazım, Devr-i istibdâd ahvâli ve müsebbibleri, 1327/1911, s. 31) “dünya ukbaya müsavi tutulmuştur.” (Musa Kazım, Devr-i istibdâd ahvâli ve müsebbibleri, 1327/1911, s. 33). Padişah fesli güruh-u meşayihin ellerinde kalmıştır. Padişah kurtulmak istemiştir ama onlar bırakmamışlardır. Halifelik unvanı ulûhiyete kadar çıkarılmak derecesine gelmiştir. Sarayın etrafında dergâhlar açılmıştır. Dua ile düşmanların berbat olması beklenir olmuştur. (Musa Kazım, Devr-i istibdâd ahvâli ve müsebbibleri, 1327/1911, s. 34). Özellikle taşra devlet memurları merkezi yönetimden çok uzaklaşmıştır. “Neme lazım, neme gerek” sözü motto haline gelmiştir. Kimse sorumluluk yüklenemez olmuş. Vatan sevgisi ve vatan sözü yalnız işsizlerin kârı olmuştur. (Musa Kazım, Devr-i istibdâd ahvâli ve müsebbibleri, 1327/1911, s. 40) Sorumluluk taşımayan ve vatan sevgisinden söz etmeyenler neredeyse peygamberlik taslamıştır. Ama bu tür insanlar işledikleri suçlardan dolayı da rezil rüsvay olmuştur. Devlet ve millete duyulan sevgisizlik sadece memurlara has olmayıp halka da sirayet etmiştir. Halk da işini düzgün yapanlardan hoşlanmaz olmuştur. Bu siyasal ortamda yazı yazma biçimi ve fikirlerini beyan ediyor olmak gayet dar ve zor bir yol olmuştur. Fikirler baskı altına alınmış, buna da (kitabet-i resmîye) süsü verilmiştir. Açık yazmak hoş karşılanmaz olmuştur. Bu nedenle muğlak, kapalı bir dil benimsenmiştir. Sonra da resmi yazışmalarda ne dediğini anlamak isteyen, kendine uzman süsü veren insanlar türemiştir. Devlet siyasal açıdan dış dünyada da iyi bir durumda değildir. Avrupa Osmanlıya hasta ilan etmiş, ölümünü beklemektedir. İnsanların gelecekte umudu kalmamıştır. Bu yüzden kazanç kapıları kapanmış, her tarafı hafiyelik ve rüşvet kaplamıştır. İnsanlar kimi devlet memurlarının ölümünü devlet için kurtuluş saymıştır ama yine de işler değişmemiştir. Böyle bir ortamdan maarif de nasibini almıştır. Bazı paşalar mümeyyiz sıfatıyla mektep imtihanlarını gözden geçirmişlerdir. Talebelerin tedrisatına ihtilal anlamı yüklemişlerdir. Bu talebelerin tamamı tedris ve talimden ihraç edilmiştir. Softalara para dağıtılmıştır. İstibdat döneminde işi işler de yapılmıştır. Bayındırlık işleri yapılmıştır, maarif kamuya yaygınlaştırılmıştır. Adaleti sağlamak, ziraatı geniş alanlara yaymak,

ticareti kolaylaştırmak, sanayii geliştirmek için çokça çalışan memurlar olmuştur. Ancak onlar da yolsuzlukla ve iz'ansızlıkla itham edilmiştir. Musa Kazım bu durumu anlatırken “Başımızdan geçen durumu anlatmak için tabir bulamıyorum.” demektedir.

Bataklık kurutmak nehirleri temizlemek, mecrasını değiştirmek, beldeleri ve kasabaları sarp ve dağlık mevkilerden kurtarıp mamur etmek üzere elverişli ovalara getirmek, dağ ve ovalarda fidan ve orman yetiştirmek niyet ve teşebbüsleri uygulamaya konulamamıştır. Sonuçta yollar ve köprüler ile demir yollarının çoğaltılması, aşiretlerin iskân ettirilmesi, mekteplerin çoğaltılması ve bazı beldelerin yerleşim yerlerinin değiştirilmesi gibi hususlar için her daim süslü süslü genelgeler yazılmıştır. Ne var ki bu güzel işler uzun yazışmalar ile sanki uygulamaya konulmasın diye yüzlerce kayıt ve şarta bağlanmıştır.

Teşkilat itibarıyla gerçi istibdat devri eski devirlere nispetle parlak gitmiştir. Musa Kazım eserin zeylinde gösterilen kavanin ve nizamâtın yapıldığını kaydeder. (Musa Kazım, Devr-i istibdâd ahvâli ve müsebbibleri, 1327/1911, s. 49) Esas ilerleme ve medenileşme kurulmuş ise de bu durum çağın getirdiği inkılapların bir etkisidir. Bir himmet değildir, mutlak ilerlemenin bir sonucu değildir.

Musa Kazım'ın fikrine göre uyanış (intibah) ve yücelme (iclâl) istibdat devrinin birinci düşmanıdır. Her devlet ve millet bu elim azabın ağırlığı altında ezilmiştir. Bu yüzden Osmanlı'nın intibah devri de çok sönük geçmiştir. Son çeyrek asırdır kıymetli, mütalaaya değer eserler yayınlanamamıştır. Fikir ve kalem sahiplerinin çoğu ya kendi köşesinde çekilmek zorunda kalmıştır, ya da uzak bir yere sürgün edilmiştir. Kur'an'dan başka yazılı her metinden türlü türlü anlamlar çıkarılmıştır. Yazılan ve söylenen her şey aleyhte yapılan işler olarak anlaşılmıştır. Kadın erkek herkes hafiye olmaya zorlanmıştır. Yeni Cami'de Allah diye dilenenler bile sorgu-sualden geçirilmiştir. Ruhlar ıstırap çekince bünye hastalanmıştır. Millet bir ölü gibi olmuştur. Herkes her şeyden elini çekmiş, her şeyi devletten bekler olmuştur. Çalışıp adam olmak, vatana millete faydalı olmak fikri ortadan silinmiştir. Bir makamdan ötekine geçmek için iltimas ve intisap devreye girmiştir. Liyakat unutulmuştur. Memleketin yetiştirdiği isimlerin adı, etkinliği âdeta silinmek istenmiştir. Bu toplumsal ve siyasi şartlar yüzünden Osmanlıya bağlı olan unsurlar da fırsatını bulunca Osmanlı'dan ayrılmak için yollar aramıştır.

Musa Kazım 32 yıllık istibdat dönemini bu şekilde anlattıktan sonra medeni milletlerin siyasi inkılaplarının hangi tarihsel süreç

sonucu ortaya çıktığını da anlatmaktadır. Hz. Âdem'in yaratılmasından sonra geçen üç bin yıl içinde bütün milletler ve kavimler birer hükümdar ile idare edilmiştir. Hz. Musa İsrailoğullarına nasıl idare edileceklerini öğretmiştir. İsraililer 800 sene mutlak hükümdarlık boyunduruğunda yaşamışlardır. Bu yönetim biçimi kendilerine ağır gelince idare şeklini değiştirmiş, meşveret ve cumhuriyet kapılarını açmışlardır. Daha sonra bu inkılap Yunan ve Roma hükümetlerine miras kalmıştır. Büyük İskender ve Roma imparatoru Oktav ortaya çıkınca meşveret ve cumhuriyet hafızalardan silinmiştir. Buralarda istibdat 1200 sene hüküm sürmüştür. İnsanlık imparatorluklar bünyesinde ezilmiştir. Haçlı seferleri esnasında ilk önce İngilizler uyanmıştır. Bizde Süleyman Şah devrine denk gelen zaman diliminde İngilizler hükümdarlarına karşı çıkmayı öğrenmişlerdir. İki yüz sene içinde idare şeklini değişikliğe uğratmışlardır. Kanun üstüne kanun yapmışlardır. Osmanlı devleti yeni kurulduğu sıralarda İngiliz kavmi son darbeyi vermiş ve şimdiki parlamentolarını oluşturmuştur.

İngilizlerden sonra hürriyet fikri Alman kavmine intikal etmiştir. Avrupa'nın her tarafında şikâyet, hürriyet ve müsavaat sözleri işitilmeye başlanmıştır. Lakin doğrudan doğruya meydana atılan olmamıştır. Bu gizli fikir üç yüz sene beslenmiş ama semere vermemiştir. Nihayet (1787) de yani bizde III. Selim'in saltanatı zamanında Fransa ahalisi açıktan açığa silaha sarılmıştır. Tüm dünyaya inkılabın nasıl istihsal edileceğini ve serbesti yollarını öğretmiştir. Bu fikir Osmanlı devletinin birliğini ve çoğunluğunu teşkil eden İslâmlara intikal etmesi lazım iken Müslümanlar bir türlü uykudan baş kaldıramamıştır. (Musa Kazım, Devr-i istibdâd ahvâli ve müsebbibleri, 1327/1911, s. 57) Önce gayri müslim unsurlar uyanarak Osmanlıdan ayrılmak istemiştir. Bunu da zaman içinde başarmışlardır. Bu gayri müslim unsurların inkılabı ve isyanı Osmanlı devleti uyandıracak iken gerçek anlamda islahat yapmak gerekirken sadece tedbirler almakla vakit geçirilmiştir. En son Osmanlı coğrafyasında bu fikirlerin içlerinde yayıldığı Ermeniler ihtilal yapmak istemiştir. Osmanlı bu gelişmeleri yorumlayamamıştır. En sonunda sultan Abdülhamid toplumsal ve siyasal gelişmeleri dikkate almak zorunda kalmış ve Kanun-i Esasi'yi yeniden ilan etmiştir. Musa Kazım kendisinin yeni bir millet teşkil etmek yolunda çalışmayı, inkılabı geliştirmeyi bir vatan görevi olarak kabul ettiğini söylemektedir. Kütüphanelerimizi değerli eserlerle doldurmak ve usul-ü tedrisi ezbercilikten kurtarmak için çalışmak gerektiğini söylemektedir. Devlete yeniden itibar kazandırmak için "kader ve talih" gibi kelimelere sığınmadan din ve diyaneti doğru anlamak gerektiğini

savunmaktadır. O “Diyaret ile hürriyet birdir, su-i tefsirlere kalkışmayalım.” demektedir. Memleketin mamur beldelerine bakarak her vilayeti kaldırmak için ahaliye muallimlik edelim demektedir. Bu durum daha fazla sürdürülemez. Devletin kurtuluşu için birbirimize kefil olalım. Canımızı malımızı devletin bir avuç toprağına feda etmeliyiz, demektedir. Musa Kazım’a göre kadınlarımızın hali daha perişandır. Bu zarif mahlukatı da esaretten, cehaletten ve nâdânlıktan kurtaralım, demektedir. Gayri müslimleri de aşağılamayı bırakalım, onlara yeniden değer verelim demektedir. Musa Kazım en son cümle olarak taassup ve istibdat dramının perdesini yırtıp atalım. Cıvciv yumurtadan çıktı. Bir daha kabuğuna girmez. Uyanalım. Mukaddes kitapları iyice anlayıp uyarlayalım, diğer kavimlerle de barışalım, demektedir. (Musa Kazım, Devr-i istibdâd ahvâli ve müsebbibleri, 1327/1911, s. 65) Bundan sonra eserde bir “zeyl” bulunmaktadır. Burada 1293’ten 1910’a kadar olan teşkilat ve vekayi kronolojik olarak 13 sayfa içinde ve bir tablo içinde verilmektedir.

6. Muhtasar Coğrafya-yı Osmanî, Kostantiniyye, 1304.

Toplam 68 sayfalık bir kitaptır. Kitabın kapağında Paris Edebiyat Darülfünun’u mezunlarından Encümen-i Dâniş’e mensup Jan Lapid’ın eseri olduğu bilgisi vardır. Mütercimleri olarak Mehmed Zeki- Musa Kazım imzası bulunmaktadır. Eser Matbaa-i Ebuzyiya’da basılmıştır.

Kitabın iç kapağında şehzade Mehmed Selim Efendi’nin adına teberrüken tertib ve tercüme olunduğu bilgisi yer almaktadır. Kitabın diğer iç kapağında kısaltma işaretleri hakkında bilgi verilmiştir. Eserin içinde “İfade-i Meram” başlığı altında mütercimler açıklama yapmaktadır. Önce saltanatta bulunan padişaha saygı ifadeleri yer almaktadır. İçinde yaşanan maarif çağında terakki sebebi olacak eserler verildiği belirtilmektedir. Vatan çocuklarının faydalanabileceği kitaplar yazılmasını kolaylaştırılmış olduğu ifade edilmektedir. Bu amaçla Mekteb-i Sultanî coğrafya muallimi ve dirayetli bir insan olan Mösyö Jan Lapid’in kendi tecrübelerine dayanarak yazdığı eserin özelliğinden bahsedilmektedir. Bu eser muhtasar, mufassal ve ekonomik başlıkları altında düzenlenmiştir. Eserin bu başlıklar ile dört kısım üzerine yazılmıştır. Bu düzenleme ile Osmanlı coğrafyasını cem ve tertip etmiştir. Yazar bir de Osmanlı coğrafyasına ait bir lügat hazırlamış, bir atlas çizmiştir. Kitap bu düzenleme ile Maarif Nezaretinin onayıyla mekatib-i şahanenin birinci senesine mahsusan hazırlanmıştır. Şimdilik eldeki eserin birinci kısmının basımı gerçekleştirilmiştir. Bazıları bu kitabın

Türkçeye tercüme edilmesini istemiştir. Bu görev Mehmed Zeki ile Musa Kazım'dan rica edilmiştir. Kendileri de bu tercüme işini üzerlerine almışlardır. Kitabı tercüme etmelerindeki amaçları ise maarif işine bir terakki verebilmek ve maarifi yayabilmektir.

Mütercimlerin ifadesine göre Osmanlı ülkesinde öğrencilere doğru düzgün coğrafya öğretilmemektedir. Osmanlıda düzenli tertipli (mazbut) ve mükemmel coğrafya eserleri yazılamamıştır. Doğru düzgün yazılmadığı gibi doğru düzgün de öğretilmemiştir. Bu iş sanki birkaç mekteple sınırlı kalmıştır. Var olan kitaplar içinde bu sınırlı öğretimde kullanabilecek derli toplu bir eser de yoktur. Pek çok kimse Osmanlı coğrafyasındaki vilayetlerin ve elviyenin isimlerini sadece (Osmanlı Vilayet) Salmelerden öğrenebilmektedir. Üzülecek şeylerden biri de rüştiye ve iptidaiye öğrencilerinin Osmanlı ülkesini ancak çok sınırlı ve çok kısa olarak öğrenmesidir. Rüştiye ve idadilerde coğrafya öğretim yapılamazsa konu daha üst öğretim kurumlarına yani âli mekteplere ertelenmektedir. Öğretim açısından en çok dikkati çeken durum işte budur. Diğer yandan pek çok kişi Avrupa coğrafyasını genişçe bilirken Osmanlı vilayetlerinin adını saymaktan acizdir. Bu ise coğrafya öğretimi bakımından olumsuz bir durumdur. (Musa Kazım M. , 1304/1888, s. 5) Mütercimlerin dileği çevirdikleri kitabın bu mahzurları ortadan kaldırabilecek yeterlilikte olmasıdır. Bu mahzurlar ortadan kalkarsa bunu iftihar vesilesi sayacaklardır. Bu çalışmayı vatan evlatlarına bir hizmet değil bir yadigâr olarak yapmışlardır. Böyle değerlendirmelerini arzu ettiklerini belirtmektedirler. (Musa Kazım M. , 1304/1888, s. 6)

Eserin iç düzenlemesi Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye Coğrafyası, Coğrafya-yı Tabii Hududları, Coğrafya-yı Politika, Coğrafya-yı Ekonomiyye ve Taksimat gibi başlıkları altında incelenmiştir. Kitabın çok teknik bir düzenleme ile çok kullanışlı bir hale getirmeyi ve öğrenmeyi kolaylaştırmayı amaçlamıştır. Dil ve üslup bakımından çok sade ve çok basit olduğu anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Sonuç olarak yakın tarihimizde yer eden iki “Musa Kazım'dan birisi Osmanlı Şeyhülislamı olan Erzurumlu Musa Kazım'dır. Diğeri Kozan Mutasarrıf-ı Esbakı Musa Kazım'dır. Her ikisinin birbirine karıştırılması tarih araştırmalarında yapılan özensizlikten ve dikkatsizlikten kaynaklanmaktadır.

Musa Kazım'ın asıl ilgi alanının Tarih İlmidir. Bu onun yazdığı altı kitabın dördünün Tarih ile ilgili olmasından

anlaşılmaktadır. Musa Kazım'ın Pedagoji Tarihi ve Pedagoji İlmine dair çalışmaları asıl ilgi alanı olan Tarih İlminin doğal bir uzantısı sayılmalıdır. Çünkü o eserlerinde Tarih İlmi ile Coğrafya ilminin birbirini desteklediğini söylemektedir. Pedagoji İlmine olan ilgisi ise önce Tarih İlminin içinde bir konu olmasından kaynaklanmıştır. Pedagoji İlmi ile olan ilgisi de Tanzimat döneminde muallim mekteplerinde pedagoji ilmini okutacak bir elin parmaklarından az sayıda insan olmasından kaynaklanan bir zarurettir. Musa Kazım Rehber-i Tedris ve Terbiye isimli kitabı muallim mekteplerinde okutmak üzere yazmıştır. Eserin İstanbul dışındaki taşra maarif memurlarına yönelik olması da bu tespitimizi destekler.

Musa Kazım'ın eserleri dikkatlice incelendiğinde onların birbirini tamamlamak üzere önce özetinin sonra genişletilmiş halinin hazırlandığı anlaşılmaktadır. Onun verdiği bilgilerden yola çıkarak şunları söyleyebiliriz:

1. “Rehberi Tedris ve Terbiye” isimli kitabının ikinci cildinin on üçüncü bölümü olan Pedagoji Tarihi başlıklı konunun genişletilmiş biçimi “Hükema-yı Cihan”dır.
2. “Külliyat-ı İdare ve Siyasiyyat” isimli basılmayan otuz ciltlik eserinin özetleme ve kısaltma ile okuyucuya sunulduğu eseri “Muhit-i İdare ve Siyasiyyat”tır.
3. “Muhtıra-i Rical ve Siyasiyyun” isimli insanlık tarihi ve dünya tarihi ile ilgili geniş kitabının bir özeti “İcmal-i Tevarih-i Cihan”dır.
4. “Devr-i İstibdat ve Müsebbibleri” isimli kitabı ise müstakillen ele alınabileceği gibi “Muhtıra-i Rical ve Siyasiyyun” isimli kitabının bir tamamlayıcısı da sayılabilir.
5. Ortak imza ile yazılan “Coğrafya” ders kitabının yazarlarından birisinin Musa Kazım olduğu kesindir. Fransızca bildiği için kitabının çevirisinin Mehmed Zeki ile birlikte kendisine teklif edildiğini söylemektedir. Kitap Osmanlı mekteplerinde derli toplu bir coğrafya kitabına ihtiyaç olduğu için çevrilmiştir. Diğer yandan o “tarih ilmi ile coğrafya ilminin” birbiriyle iç içe bir ilim dalı olduğunu söylemektedir.
6. Musa Kazım'ın makaleleri ise “Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası”nda (TOEM) yayımlanmıştır. Buradaki altı makalesinin ilk ikisinde Kozan Mutasarrıfı Esbak-ı Musa Kazım imzasını, diğerlerinde sadece Musa Kazım imzasını kullanmıştır. Ancak bu makalelerin hepsinin kendisine ait olduğu mecmuanın içindeki

bilgilerden ve mecmuanın fihristinden anlaşılmakta olup bu konuda hiçbir şüpheye mahal bırakmayacak kadar kesindir. Niçin “umumi tarih” kitapları yazmamıştır denilirse onun da cevabı TOEM’in Osmanlı Tarihinin yazılmayan ya da eksik kalan bölümlerini yazma işini kendisine misyon olarak seçtiğini açıklamaları ile cevaplayabiliriz.

7. Musa Kazım’ın kitapları dil ve üslup yanı sıra konu bakımından bir diğerini tamamlamak veya daha geniş çalışmalara basamak olmak üzere yazılmıştır. Kendisini eserlerinin içinde bu durumu zaten bize açıklamaktadır. Kitapların iç düzenlemesi de bu iddiamızı kesinlikle destekler biçimde düzenlenmiştir.

8. Musa Kazım’ın kitaplarının tamamı hakkında araştırma yapılmaması ve eserlerinin yeni Türkçe alfabeyle aktarılmaması (latine edilmemesi) ise eserlerinin insanlık tarihinin başından itibaren ortaya çıkan olayları anlatması ve hemen her dildeki her şahıs isminin yeni Türk harfleri yerine Osmanlıca imla ile yazılmasıdır. Bunların okunması ise yeni araştırmacıları zorlayan bir konu olduğundan eserleri üzerinde çalışmaktan kaçınıldığı, çalışanların çoğunun ise hatalı okumalar ve yorumlamalar yaptığı anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akyüz, Y. (2013). *Türk eğitim tarihi*. Ankara: Pegem Akademi.
- Binbaşıoğlu, C. (2014). *Başlangıçtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Gürer, A. Ş. (2003). *Gelenekler modernite arasında bir meşrutiyet şeyhülislamı: Musa Kazım Efendi (1861-1920)*.
- Halil Edhem (1928). *Fihrist-i umumi*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Muallim Cevdet (1918). "Darülmuallimin'in yetmişinci sene-i devriyesi münasebetiyle verilen konferans". *Tedrisat Mecmuası: amelîyat ve tatbikat kısmı*, 5(6-30), 175-200.
- Musa Kazım (1 Haziran 1329). Taşoz tarihcesi. *Tarih-i osmanî encümeni mecmuası (TOEM)*, V(20), 1260-1272.
- Musa Kazım (1 Nisan 1329/1913). Aynaroz tarihcesi. *Tarih-i osmanî encümeni mecmuası (TOEM)*, IV(19), 1194-1197.
- Musa Kazım (1 Nisan 1330/1914). Ahtimar katogikosluğu. *Tarih-i osmanî encümeni mecmuası (TOEM)*, V(25), 54-55.
- Musa Kazım (1 Teşrin-i Evvel 1329/1913). Memalik-i osmaniyye'deki müessesat-ı mezhebiyye hakkında malumat-ı muhtasara.

- Tarih-i osmanî encümen-i mecmuası (TOEM), IV(22), 1406-1410.*
- Musa Kazım (1310/1894). *Taşra maarif memurlarına mahsûs rehber-i tedris ve terbiye* (Cilt I). İstanbul: Kasbar Matbaası.
- Musa Kazım (1313/1897). *Taşra maarif memurlarına mahsûs rehber-i tedris ve terbiye* (Cilt II). İstanbul: Kasbar Matbaası.
- Musa Kazım (1325/1909). *Muhit-i idare ve siyâsiyyat*. İstanbul: İkbâl-i Millet Matbaası.
- Musa Kazım (1326/1910). *Muhtıra-i ricâl u siyasiyyun*. İstanbul: Matbaa-i Âmidi.
- Musa Kazım (1326/1910). *Vesaik-i tarihiyyemiz. Tarih-i osmanî encümeni mecmuası (TOEM), I(2), 65-69.*
- Musa Kazım (1327/1911). *Darbhanenin ahval-i dahiliyyesi. Tarih-i osmanî encümeni mecmuası (TOEM), II(9), 551-557.*
- Musa Kazım (1327/1911). *Devr-i istibdâd ahvâli ve müsebbibleri*. İstanbul: Karabet Matbaası.
- Musa Kazım (1327/1911). *Hükema-yı cihan talim ve terbiye tarihi*. İstanbul: Uhuvvet Matbaası.
- Musa Kazım (1327/1911). *İcmal-i tevârih-i cihan*. İstanbul: Uhuvvet Matbaası.
- Musa Kazım, M. (1304/1888). *Muhtasar coğrafya-yı osmanî*. Kostantiniyye: Matbaa-i Ebuzziya.
- Salname-i maarif* (1316/1898). Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye: Darü't-Tıbaati'l-Âmire.
- Salname-i maarif* (1317/1899). Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye: Darü't-Tıbaati'l-Âmire.
- Salname-i maarif* (1318/1900). Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye: Darü't-Tıbaati'l-Âmire.
- Salname-i maarif* (1319/1901). Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye: Darü't-Tıbaati'l-Âmire.
- Salname-i maarif* (1321/1903). Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye: Darü't-Tıbaati'l-Âmire.